

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Π. ΣΟΛΩΜΟΥ-ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ο ΗΡΑΚΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΠΟΛΛΩΝ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Κυρίες και Κύριοι,

Ο Σπύρος Δ. Κυριαζόπουλος (1932-1977) αφιέρωσε ένα σημαντικό μέρος του συγγραφικού του έργου στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Στα σχετικά με τον κόσμο αυτό βιβλία¹ και άρθρα² του διατυπώνονται πολλές φορές ερμηνευτικές προτάσεις, που διακρίνονται για την πρωτοτυπία τους, η οποία οφείλεται τόσο στη μεγάλη αρχαιογνωσία του αείμνηστου πανεπιστημιακού δασκάλου, όσο και στη φιλοσοφική του οξυδέρχεια, προσόντα που του επέτρεπαν να προσεγγίζει κατά τρόπο ουσιαστικό γεγονότα και προβλήματα της αρχαιότητας και να αναδεικνύει τις

---

*Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία δίδονται μόνο κατά την πρώτη αναφορά βιβλίου ή άρθρου.

1. Βλ. *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας* (Ἀθήναι, 1969)· *Ἡ πολιτικὴ θεησκεία τῆς Ἑλλάδος* (Ἰωάννινα, 1970)· *Πολιτικὰ αἷτια τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους* (Ἰωάννινα, 1971)· *Ἡράκλειτος: Μία φροντιστηριακὴ ἔρευνα* (Ἀθήναι: Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, 1973)· *Ἄδως καὶ Ἠθος: Φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πνεύματος, Δωδώνη: Παράρτημα ἀρ. 6* (Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, 1976). Για τὴν κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Σπ. Κυριαζόπουλου σε ἐνότητες καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν ἐνότητα ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἀρχαιογνωστικὰ τοῦ ἔργου βλ. Π.Χ. Νούτσος, «Ἡ φιλοσοφικὴ παρουσία τοῦ Σπ. Κυριαζόπουλου», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, ΚΗ' (1979), 544-551 καὶ συγκεκριμένα σ. 548-549. Τὸ ἀρθρο αὐτὸ ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴ συλλογὴ μελετῶν τοῦ με τίτλο *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία: Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων* (Ἀθήνα: Κέδρος, 1981), 161-175. Θα πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι με προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα ἐσχολήθηκε ὁ Κυριαζόπουλος καὶ σε ἔργα τοῦ, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται σε ἄλλες θεματικὲς ἐνότητες. Βλ. π.χ. *Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ* (Ἀθήναι, 1960), σ. 16-22, 78-86, 150-153· *Ἡ καταγωγή τοῦ Τεχνικοῦ πνεύματος* (Ἀθήναι, 1965), σ. 35-78.

2. Για τὰ ἀρθρα αὐτὰ βλ. τὴν ἐργογραφία τοῦ Σπ. Κυριαζόπουλου, τὴ δημοσίευσin τῆς ὁποίας ἐπιμελήθηκε ὁ καθηγητῆς Π.Χ. Νούτσος (Π. Νούτσος, Β. Σολωμοῦ-Παπανικολάου, «Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος [1932-1977]: In memoriam», *Δωδώνη Γ'*, 17, 1988, 9-56 καὶ συγκεκριμένα σ. 15-17).

πραγματικές τους διαστάσεις. Μεταξύ των θεμάτων προς τα οποία κατευθύνθηκε το ερευνητικό ενδιαφέρον του Σπ. Κυριαζόπουλου είναι και η αρχαία ελληνική θρησκεία και μυθολογία. Στην προσπάθειά του να δει μέσα σε ιστορικο-κοινωνικά πλαίσια τις δύο αυτές εκφάνσεις του πολιτισμού μας προσφέρει, ανάμεσα σε άλλα, μια ρηξικέλευθη ερμηνεία για τον ήρωα Ηρακλή και απομυθοποιεί τον θεό Απόλλωνα και το ρόλο του Μαντείου των Δελφών, κυρίως με τις μελέτες του «Ήρακλῆς, ὁ θεμελιωτὴς τῆς δημοκρατίας»¹ και «Ἀπόλλων, ὁ θεὸς τοῦ πολιτικοῦ ἔθους»². Προανάκρουσμα της ερμηνείας του για τον Ηρακλή και τον Απόλλωνα διαπιστώνεται και σε προγενέστερα έργα του, ὅπως *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας και Ἡ πολιτικὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος*.

I

Ὡς την εποχὴ που ὁ Σπ. Κυριαζόπουλος ανακοίνωσε και στη συνέχεια δημοσίευσε τη μελέτη του γιὰ τον Ηρακλή διάφορες ερμηνείες σχετικά με το μυθικό αυτό πρόσωπο είχαν δει το φῶς τῆς δημοσιότητας. Οι ερμηνείες αυτές είναι κυρίως συνάρτηση του τρόπου με τον ὁποῖο οι ερευνητές ἐξηγούν τη γέννηση και τη λειτουργία του μύθου γενικὰ³, ἀλλὰ και τῆς με-

1. Η μελέτη αὐτὴ ανακοινώθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τον Κυριαζόπουλο στο «Πρῶτον διεθνὲς συνέδριον Πελοποννησιακῶν σπουδῶν» (Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου, 1975), πρωτοδημοσιεύθηκε στην *Ἐποποιία*, τεύχ. 5 (1976), 48-58, με τίτλο «Ήρακλῆς, ὁ ἀναμορφωτὴς τῆς Δημοκρατίας», και στη συνέχεια ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τον ἴδιο στο *Λόγος και Ἡθος* (σ. 5-25) με τον τίτλο που ἐδῶ ἀναφέρεται, ὅπου και θα γίνονται οι παραπομπές.

2. *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 5 (1974-75), 11-32· ἀναδημοσιεύθηκε στο *Λόγος και Ἡθος* (σ. 26 - 47), ὅπου και θα γίνονται οι παραπομπές. Ἀγγλικὴ μετάφραση αὐτῆς τῆς μελέτης δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Mosaic* (February, 1976), 23-44. Κατὰ τον ἴδιο τον συγγραφέα (*Λόγος και Ἡθος*, σ. 47) ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀναπτυγμένη μορφή τῆς εἰσήγησός του με τίτλο «L'ideal Delphique et l'activité des Nations Unies», ἡ ὁποία ἀνακοινώθηκε στους Δελφούς, σε συνέδριο που διοργάνωσε (19-25 Μαΐου 1975) ἡ «Ὀικονομικὴ Ἐπιτροπὴ διὰ τὴν Εὐρώπη» τοῦ Ο.Η.Ε.. Ἑλληνικὴ ἀπόδοση τῆς εἰσήγησής αὐτῆς βλ. *Κείμενα τοῦ Βόλου*, τεύχ. 1 (1976), 15-19, με τίτλο «Ἡ Δελφικὴ Ἀμφικτιονία καὶ ὁ Ο.Η.Ε.», ὅπου και θα γίνονται οι παραπομπές, και *Φιλολογικὴ Στέγη*, 4 (τεύχ. 23, Ἀνοιξὴ 1976), 5-10, με τίτλο «Δελφικὴ Ἀμφικτιονία καὶ Ο.Η.Ε.».

3. Θεωρίες σχετικὰ με τη γέννηση, τη φύση και τη λειτουργία του μύθου βλ. π.χ. L. Raglan, *The Hero: A Study in Tradition, Myth, and Drama* (1956· rpt., Westport, CT: Greenwood Press, 1975), σ. 117-128· G.S. Kirk, *Myth: Its Meaning and Functions in Ancient and Other Cultures* (Cambridge, Berkeley and Los Angeles: Cambridge University Press, University of California Press, 1970), σ. 3-31, 42-50, 261-268, ἀλλὰ και ἀλλοῦ· του ἴδιου "On Defining Myths", στον τόμο *Exegesis and Argument: Studies in Greek Philosophy Presented to Gregory Vlastos*, ed. by E.N.

θόδου που ακολουθούν στην προσπάθειά τους να αναλύσουν το μυθολογικό κύκλο του Ηρακλή και να συλλάβουν το βαθύτερό του νόημα. Η παράθεση—ενδεικτικά μόνο—ορισμένων ερμηνειών θα έχει ως αποτέλεσμα να εκτιμηθεί καλύτερα η συμβολή του Κυριαζόπουλου, όσον αφορά την κατανόηση της ηρωικής μορφής του Ηρακλή και της πολυσχιδούς δράσης του.

Ο C.F. Dupuis στο έργο του *Origine de tous les cultes* (Paris, 1794) συνδέει, όπως γράφει ο K.K. Ruthven¹, τη λατρεία του Ηρακλή με το ζωδιακό κύκλο και θεωρεί ότι οι άθλοι του «υποδηλώνουν “αστρολογικές πραγματικότητες”, καθώς ο “Ήλιος προχωρεί στο ζωδιακό ημερολόγιο». Ο Σουηδός θρησκευολόγος M.P. Nilsson, ο οποίος επιχειρήσε να δείξει ότι η ελληνική επική ποίηση και οι μεγάλοι μυθολογικοί κύκλοι έχουν μυκηναϊκή προέλευση, φρονεί ότι κατά τη Μυκηναϊκή εποχή γινόταν λόγος για κάποιον δυνατό άνδρα που ονομαζόταν Ηρακλής, στον οποίο αποδόθηκαν «κατορθώματα που αντιστοιχούσαν στις ιδέες και τη ζωή αυτής της εποχής»². Από τη σκοπιά της ψυχολογίας εξετάζει ο P. Diehl³ τους μύθους του Ηρακλή και διακρίνεται, μεταξύ άλλων, ότι τα τέρατα που αντιμετώπισε και νίκησε ο ήρωας συνιστούν «σύμβολα διαστροφής» και ότι οι δώδεκα άθλοι έχουν «έξαγνιστικό νόημα», γι' αυτό και ο Ηρακλής αναδεικνύεται ως «ο κατεξοχήν ήρωας-έξαγνιστής». Σε μια μεταφυσική, τέλος, ερμηνεία των ηρακλείων άθλων—για να περιορισθούμε μόνο σε αυτές τις ερμηνείες—προβαίνει ο Δ. Σταθόπουλος, αφού διακρίνεται, όπως υποστηρίζει, σε αυτούς «ο τιτάνιος αγώνας των ανθρώπων να λυτρωθούν από το δυσβάσταχτο και άενο μαρτύριο που λέγεται θάνατος»⁴.

Lee, A.P.D. Mourelatos, R.M. Rorty (Assen: Van Gorcum, 1973), 61-69, και συγκεκριμένα σ. 62· K.K. Ruthven, *Ο Μύθος*, *‘Η Γλώσσα της Κριτικής*, 18', μτφρ. 'Ι. Ράλλη, K. Χατζηδήμου (Αθήνα: Έρμης, 1977), σ. 14-69.

1. *Ο Μύθος*, σ. 24. Παραπλήσια ερμηνεία βλ. P. Decharme, *Mythologie de la Grèce antique* (1879· Paris: Librairie Garnier Frères, 1884⁶), σ. 517, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο Ηρακλής δεν είναι παρά «ή εικών του λαμπρού, θριαμβευτικού, θερινού και άρινου ήλιου· είναι ο ήλιος του φθινοπώρου και του χειμῶνος, ήλιος πάσχων, δοκιμαζόμενος, όστις συναντά εις τὰς βροχὰς και τὰς καταγίδας έχθρους αντίτασσομένους εις τὴν ἐνέργειαν και κωλύοντας τὴν πορείαν αὐτοῦ» (ελλ. μτφρ. 'Α. Μ. Καραλή: P. Decharme, *Μυθολογία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, Αθήνα: Δημιουργία, 1996, σ. 586).

2. *The Mycenaean Origin of Greek Mythology* (New York: The Norton Library, 1963), σ. 219 (ελλ. μτφρ. I. K. Μαζαράκη Αιυιάν: M. P. Nilsson, *Η μυκηναϊκή προέλευση της ελληνικής μυθολογίας*, Αθήνα: Δωδώνη, 1979, σ. 225). Παραπλήσιες απόψεις βλ. H.J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology* (1928· London: Methuen 1958⁸) σ. 205, 211.

3. *Ο Συμβολισμός στην Ἑλληνική Μυθολογία*, μτφρ. 'Ι. Ράλλη, K. Χατζηδήμου (Αθήνα: Έκδόσεις Χατζηνικολῆ, 1980), σ. 212. Το γαλλικό πρωτότυπο φέρει τον τίτλο *Le symbolisme dans la mythologie grecque* (Paris: Payot, 1966).

4. «Ο συμβολισμός ενός μύθου: (‘Η ήττα του θανάτου από τον ήρωα)», *Εποπτεία*, τεύχ. 4 (Σεπτ. - Οκτ. 1976), 57-58 και συγκεκριμένα σ. 57.

Πολλά από τα ηρωικά κατορθώματα του Ηρακλή ανάγονται από τον Κυριαζόπουλο στη Μυκηναϊκή εποχή¹ και μάλιστα στα χρόνια εκείνα που οι Μυκηναίοι βασιλείς χάνουν το μονοπώλιο της εισαγωγής του χαλκού από τη Μ. Ασία, εξαιτίας της καταστροφής του κράτους των Χετταίων, και, επομένως, παύουν να έχουν στη διάθεσή τους το υλικό κατασκευής των όπλων, με τα οποία επιβάλλονταν στους πληθυσμούς της επικράτειάς τους².

Στην πραγματικότητα όμως ο Ηρακλής δε φόνευσε, κατά τον Κυριαζόπουλο, άγρια και επικίνδυνα ζώα. Τέτοιοι άθλοι, που θα μπορούσαν να είναι έργο οποιουδήποτε καλού κυνηγού, δύσκολα θα προκαλούσαν το γενικό θαυμασμό και θα οδηγούσαν στην ηρωοποίησή του. Τα ζώα και τα τέρατα που εξόντωσε ο Ηρακλής (όπως ο κάπρος του Ερύμανθου, οι Στυμφαλίδες όρνιθες, το λιοντάρι της Νεμέας, η Λερναία ύδρα και άλλα) δεν αποτελούσαν παρά τα φοβερά τοτεμικά εμβλήματα διάφορων ηγεμονικών οίκων του μυκηναϊκού κόσμου³, εναντίον των οποίων ο Ηρακλής και οι σύντροφοί του επαναστάτησαν, προκειμένου να καταλύσουν ένα σκληρό και άδικο οικονομικο-κοινωνικό σύστημα. Παρουσιάζεται δηλαδή ο Ηρακλής ως «ή κεντρική μορφή» μιας σειράς εκπληκτικών ανθρώπων, που θεώρησαν βασικό τους στόχο την εκπλήρωση των ατομικών και συλλογικών αιτημάτων για δικαιότερες συνθήκες ζωής⁴ και αποτελεί την προσωποποίηση του ανερχόμενου δήμου στους αγώνες του εναντίον των θεοκρατικών μοναρχιών της Πελοποννήσου, που εκμεταλλεύονταν αδίστακτα το μόχθο των κοινών ανθρώπων. Έτσι η ολική ή μερική καταστροφή πολλών μυκηναϊκών ακροπόλεων, ανακτόρων και συνοικισμών περί τα τέλη του 13ου

1. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε ενωρίτερα με έμφαση, ως γνωστόν, από τον M.P. Nilsson (*The Mycenaean Origin of Greek Mythology*, σ. 209, 213-220· ελλ. μτφρ. σ. 215, 219-226). Βλ. όμως W. Burkert, *Αρχαία Έλληνική Θρησκεία: Αρχαϊκή και Κλασική Έποχή*, μτφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος, Α. Άβαγιανού (Άθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1993), σ. 436, όπου προβάλλεται η θέση ότι «ό πυρήνας τής περίπλοκης ιστορίας του 'Ηρακλέους» είναι πάρα πολύ παλιός και έχει πιθανόν την καταγωγή του στην «έποχή του πολιτισμού του κυνηγιού». Το γερμανικό πρωτότυπο φέρει τον τίτλο *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1977). Για το πρόβλημα γενικά της καταγωγής των μύθων σχετικά με τον Ηρακλή βλ. W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1979), σ. 78-94 (ελλ. μτφρ. 'Η. Άνδρεάδη: W. Burkert, *Έλληνική μυθολογία και τελετουργία: Δομή και ιστορία*, Άθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1993, σ. 130-152).

2. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ήθος*, σ. 7-9.

3. Βλ. σχετ. *Τό γεγονός τής φιλοσοφίας*, σ. 16· *Η πολιτική θρησκεία τής Ελλάδος*, σ. 15, 31· *Λόγος και Ήθος*, σ. 9-10.

4. Βλ. σχετ. *Η πολιτική θρησκεία τής Ελλάδος*, σ. 25.

π.Χ. αιώνα — όπως έδειξε η αρχαιολογική έρευνα — οφείλεται, κατά τον Κυριαζόπουλο, στις εξεγέρσεις του πλήθους, το οποίο αποφάσισε να θέσει τέρμα στην αυταρχική και δεσποτική εξουσία των δυναστών του¹.

Η άποψη ότι ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της ανδρείας, ο Ηρακλής, δεν ήταν θηριοκτόνος, αλλά λαϊκός αγωνιστής, θεμελιώνεται απο τον Κυριαζόπουλο όχι μόνο σε ποικίλες μαρτυρίες απο την αρχαία ελληνική γραμματεία, στις οποίες γίνεται αναφορά σε πολεμικές εκστρατείες που οργάνωσε ο ήρωας και σε κατορθώματά του ως πολεμιστή², αλλά και στις πρώιμες απεικονίσεις του σε αγγεία της γεωμετρικής εποχής και σε γλυπτές παραστάσεις, όπου εμφανίζεται με περικεφαλαία, θώρακα και ξίφος και όχι με τη λεοντή και το ρόπαλο, όπως συνήθως απεικονίζεται στα μετέπειτα χρόνια³.

1. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ήθος*, σ. 9. Όπως φαίνεται από τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί, η θέση του αυτή απηχεί πορίσματα της έρευνας ιστορικών και άλλων ερευνητών του αιώνα μας, σύμφωνα με τα οποία το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου επήλθε πιθανόν από εσωτερικές έριδες. Θα πρέπει ασφαλώς εδώ να αναφερθεί ότι απόψεις για τον Ηρακλή, που συγγενεύουν, ως ένα βαθμό, με τις απόψεις του Κυριαζόπουλου, έχει διατυπώσει ο P. Faure στο έργο του *La vie quotidienne en Grèce au temps de la guerre de Troie (1250 avant Jésus-Christ)* (Paris: Hachette, 1975) - (ελλ. μτφρ. "Ε. Άγγέλου: Π. Φώρ, *Η καθημερινή ζωή στη μυκηναϊκή εποχή*, Αθήνα: Έκδόσεις «Ωκεανός», 1977), αφού υποστηρίζει ότι τα ζώα που φόνευσε ο Ηρακλής ήταν τα σύμβολα των θυρεών πολλών βασιλικών οίκων της Πελοποννήσου (σ. 146-147· ελλ. μτφρ. σ. 163) και πιστεύει ότι οι πολεμικές επιχειρήσεις του ήρωα συνιστούν ένδειξη για την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού από εμφύλιο σπαραγμό (σ. 153-154· ελλ. μτφρ. σ. 170-171). Αντίθετα όμως προς τον Κυριαζόπουλο ο P. Faure δε θεωρεί τον Ηρακλή ως «έκπρωσπον του τού κατισχύοντος δήμου» (*Η πολιτική θρησκεία τής Ελλάδος*, σ. 59), αλλά ως «άποδεδειγμένο άρχηγό συμμορίας» (σ. 153· ελλ. μτφρ. σ. 170). Φαίνεται ότι οι δύο ερευνητές, εργαζόμενοι ανεξάρτητα, κατέληξαν σε παραπλήσια περίπου συμπεράσματα, μόνο που πρέπει να επισημανθεί ότι αρκετές από τις απόψεις του Κυριαζόπουλου, που απαντούν στη μελέτη του «Ηρακλής, ό θεμελιωτής τής δημοκρατίας» (ανακοινώθηκε, ως γνωστόν, το 1975, έτος κατά το οποίο δημοσιεύθηκε το προαναφερθέν έργο του Γάλλου ερευνητή), έχουν διατυπωθεί ενωρίτερα σε προγενέστερα έργα του, όπως έχει ήδη αναφερθεί (σ. 134).

2. Βλ. επίσης L.R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality* (1921· rpt., Oxford: Clarendon Press, 1970), σ. 146-148, όπου υποστηρίζεται ότι οι λατρευτικές επωνυμίες (cult-titles) του Ηρακλή δείχνουν ότι αρχικά λατρευόταν «ως πολεμιστής, ως μια δύναμη η οποία πρόσφερε βοήθεια στη μάχη» (σ. 146), θέση που ενισχύει την ερμηνευτική πρόταση του Κυριαζόπουλου. Ελλ. μτφρ. (μέρους του έργου) Ε. Παπαδοπούλου: L. R. Farnell, *Ηρακλής* (Αθήνα: Ιάμβλιχος, 1996), σ. 76-79. Βλ. όμως W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, σ. 94-95 (ελλ. μτφρ. σ. 153-154), όπου προβάλλεται με έμφαση η άποψη ότι ο Ηρακλής δεν ήταν πολεμιστής, αλλά κυνηγός.

3. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ήθος*, σ. 7. Πβ. *Η πολιτική θρησκεία τής Ελλάδος*, σ. 31.

Εκτός από την καταστροφή του κράτους των Χετταίων και τις ολέθριες συνέπειές της, όσον αφορά τη διατήρηση της ισχύος και της κυριαρχίας των Μυκηναίων μοναρχών¹, αποφασιστικής σημασίας γεγονός για τη μαχητικότητα και τη διεκδικητική διάθεση των λαϊκών στρωμάτων και συνεπώς για την πραγματοποίηση των ηρωϊκών κατορθωμάτων του Ηρακλή υπήρξε, κατά τον Κυριαζόπουλο, και η διάδοση της χρήσης του σιδήρου και προπάντων η χρησιμοποίησή του για πολεμικούς σκοπούς². Με την πτώση μάλιστα της τιμής του σιδήρου, λόγω της εκμετάλλευσης των άφθονων κοιτασμάτων του στον ελλαδικό χώρο, κατέστη δυνατή η παραγωγή φθηνών όπλων, τα οποία έγιναν έτσι προσιτά στο σύνολο σχεδόν του ανδρικού πληθυσμού, όπως μαρτυρείται απο τη χαρακτηριστική φράση του Θουκυδίδη, στην αρχαιολογία του, «πᾶσα... ἡ Ἑλλάς ἐσιδηροφόρει» (I. 6. 1). Από την άποψη αυτή εύκολα μπορεί να αντιληφθεί κανείς γιατί ο Ηρακλής αποκαλέσθηκε «σιδάρεον Ἄλκιμῆνας τέκος»³ και τι σήμαινε για την εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών η δυνατότητα του καθενός να έχει τα δικά του όπλα⁴.

Οι αγώνες τους οποίους διεξήγαγαν τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού, με προεξάρχουσα τη δυναμική μορφή του Ηρακλή, εναντίον των κατόχων της εξουσίας του μυκηναϊκού κόσμου, αγώνες που στη γλώσσα του μύθου δηλώνονται με τους άθλους, τα πάρεργα και τις πράξεις του προσφιλέστερου ήρωα των αρχαίων Ελλήνων, ήταν επόμενο να προξενήσουν ζωηρή εντύπωση στην ανθρώπινη συνείδηση και να προκαλέσουν το γενικό θαυμασμό. Αυτό είχε ως συνέπεια—αν ερμηνεύουμε σωστά τη σκέψη του Κυριαζόπουλου—μεταγενέστερα λαϊκά κινήματα καθώς και ποιιίλες άλλες πολεμικές επιχειρήσεις να καλύπτονται κάτω απο το όνομα του Ηρακλή και διάφορες φυλετικές ομάδες να τον θεωρούν ως πρόγονο και γενάρχη τους.

Η δραστηριότητα όμως του ήρωα, ο οποίος δια των όπλων «τά κάλλιστ' ἐξέπραξ' ἐν Ἑλλάδι»⁵ δεν περιορίζεται σε στενά τοπικά πλαίσια. Σε πολλές περιοχές του αρχαίου κόσμου, στις οποίες επεκτείνεται με τις

1. Για τις επιπτώσεις που είχε γενικότερα η διάλυση του κράτους των Χετταίων στη ζωή του μυκηναϊκού κόσμου βλ. Σπ. Ἰακωβίδης, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Α' (Ἀθήναι: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1970), σ. 288-291.

2. Βλ. σχετ. *Λόγος καὶ Ἥθος*, σ. 7-9.

3. Σιμωνίδης, απ. 23 (Diehl).

4. Για τις πολιτικές συνέπειες της χρησιμοποίησης του σιδήρου στην κατασκευή όπλων βλ. π.χ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Πολιτικά αἷτια τῆς Ἡθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, σ. 11-12· M. O. Wason, *Class Struggles in Ancient Greece* (Roma: Edizione Anastatico, "L' Erma" di Bretschneider, 1972), σ. 30-31.

5. Εὐριπίδης, *Ἡρακλ. Μων.* 1382-1383.

μεταναστεύσεις το ελληνικό στοιχείο και αγωνίζεται για την επιβίωση και την επικράτησή του, κάνει την εμφάνισή του ο Ηρακλής και κατορθώνει, όπως συνάγεται από τις αρχαίες πηγές που παραθέτει ο Κυριαζόπουλος, να εξασφαλίσει την εγκατάσταση των οπαδών του σε άξενους τόπους και να επιβάλει τη συμπιλίωση των μεταναστών με τους γηγενείς, ενσαρκώνοντας έτσι στις περιπτώσεις αυτές το αποικιακό δαιμόνιο των Ελλήνων¹.

Αλλά ο Ηρακλής, ο συμβολικός εκπρόσωπος του δήμου, θα επιτελέσει σημαντικά ανδραγαθήματα, σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο, και κατά τον 7ο π.Χ. αιώνα², την εποχή των μεγάλων ταξικών ανταγωνισμών, όταν εξαιτίας του ναυτικού εμπορίου, της νομισματικής οικονομίας και της βιοτεχνίας δημιουργείται από ανθρώπους του δήμου μια νέα κοινωνική τάξη, που δεν αντλεί το κύρος της από την έγχειο περιουσία, αλλά από την κινητή, και απαιτεί δυναμικά συμμετοχή στη διαχείριση των κοινών. Χαρακτηριστική μαρτυρία για τη συμβολή του Ηρακλή στη σύνταξη και δημοσίευση νόμων, που έπρεπε να ισχύουν απαρέγκλιτα για όλους, και κατ'επέκταση για τη συμβολή του στη θεμελίωση δημοκρατικών θεσμών αποτελεί, σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο³, το ακόλουθο απόσπασμα (169, Snell) του Πινδάρου:

«νόμος ὁ πάντων βασιλεὺς
θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων
ἄγει δικαίων τὸ βιαιότατον
ὑπερτάτα χειρὶ. τεκμαίρομαι
ἔργοισιν Ἡρακλέος...»⁴.

Με την εγκλιθίδρωση της δημοκρατίας ολοκληρώνεται το έργο του Ηρακλή και αναστέλλεται η αγωνιστική του διάθεση, αφού σε αρκετές, και μάλιστα σε μερικές από τις πιο σημαντικές ελληνικές πόλεις, παγιώνεται το κράτος του δικαίου και δε χρειάζεται έτσι ο επιθετικός τρόπος συμπεριφοράς για την επίλυση των επειγόντων προβλημάτων της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή εποχή, όταν η αυτονομία των πόλεων έχει καταλυθεί και τα δημοκρατικά πολιτεύματα έχουν καταρρευ-

1. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ἡθος*, σ. 15-17.

2. Βλ. σχετ. *Ἡ πολιτική θρησκεία τῆς Ἑλλάδος*, σ. 31. Πβ. *Λόγος και Ἡθος*, σ. 20.

3. Βλ. *Λόγος και Ἡθος*, σ. 17. Πβ. *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας* σ. 66. *Ἡ πολιτική θρησκεία τῆς Ἑλλάδος*, σ. 32.

4. Για τις ερμηνευτικές δυσκολίες του αποσπάσματος αυτού και ιδιαίτερα για τη σημασία του όρου 'νόμος' βλ. M. Ostwald, "Pindar, *Nomos*, and Heracles (Pindar, frg. 169 [Snell²] + *POxy*. No. 2450, frg. 1)", *Harvard Studies in Classical Philology*, 69 (1966), 109-138.

σει, ο Ηρακλής θα προσωποποιήσει, μεταξύ άλλων, σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο¹, το πνεύμα της λύτρωσης και «τήν ἐλπίδα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ δικαίου» και παράλληλα θα προβληθεί ως «υπόδειγμα ὑπομονῆς εἰς τὴν ὀδύνην καὶ τὴν ἀναξιοπάθειαν» και ως «μαγικὴ δύναμις διὰ τὴν ἀποφυγὴν τῆς δυστυχίας».

Με τὴν ἐρμηνεία του Σπ. Κυριαζόπουλου παύει νὰ θεωρεῖται αὐτονόητη ἢ ανεξήγητη² ἡ μεγάλη δημοτικότητα του Ηρακλή καθὼς ἐπίσης και ἡ ξεχωριστὴ θέση που κατείχε στο πάνθεο των ἡρώων. Πανελλήνιος ἥρωας ἐγίνε ἐκεῖνος που συνδέθηκε με τὴν κοινωνικο-πολιτικὴ χειραφέτηση των ἀδικουμένων «πολλῶν» και με τὴν ἐλπίδα των κατώτερων «τάξεων» ἢ ομάδων για ἓνα καλύτερο μέλλον· αὐτὸς που για ὅσους ἐζήσαν κατὰ τα δύσκολα ἐλληνορωμαϊκὰ χρόνια στάθηκε ὑπόδειγμα καρτερίας για τὴν υπέρβαση των δεινῶν τῆς ἐποχῆς.

Πρέπει, τέλος, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Κυριαζόπουλος δε διακατέχεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα ἐνὸς ἀπλοῦ ἐυημερισμοῦ, που στόχο ἔχει νὰ καταστρέψει τὴ μαγεία των μύθων και νὰ προσφέρει λογικοφανεῖς ἐρμηνείες, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πίστη ὅτι στὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὴν περίοδο ἀνάπτυξης τῆς μυθολογικῆς σκέψης, συντελέστηκαν στο χώρο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σημαντικὰ γεγονότα, τα ὁποῖα περιβλήθηκαν με τὴν ἀχλὺ του μύθου³ και που χρέος μας εἶναι νὰ ἀποκαλύψουμε.

II

Ἄν ὁ Ηρακλής υπῆρξε ὁ ἡρωϊκὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἀνερχόμενης κοινωνικῆς και πολιτικῆς «τάξης» του δήμου, ὁ Απόλλων ἦταν, κατὰ τον Κυριαζόπουλο, ὁ θεὸς που τῆς συμπαραστάθηκε και ἔκανε ἐμβληματὰ του τα ἠθικὰ τῆς αιτήματα.

Ὁ Απόλλων, ἡ λατρεία του ὁποῖου ἦταν διαδεδομένη στη Λυκία, ἀλλὰ και σε ἄλλες περιοχῆς τῆς Μ. Ἀσίας, ἐγίνε γνωστὸς στους Ἕλληνες, σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο, ἀπο τις ἀρχές ἤδη του 12ου π.Χ. αἰῶνα, ὅταν μετανάστες προσερχόμενοι ἀπο τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἐγκαταστάθηκαν στα μικρασιατικὰ παράλια⁴. Κατὰ τὴν ἐποχὴ του Τρωικοῦ πολέμου,

1. Βλ. *Λόγος και Ἥθος*, σ. 23-24. Γενικὰ για τὴν εἰκόνα του Ηρακλή στὴν ἐλληνικὴ γραμματεία κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. R. Høistad, *Cynic Hero and Cynic King: Studies in the Cynic Conception of Man* (Lund: Carl Bloms Boktryckeri A.-B., 1948), σ. 50-73.

2. Βλ. σχετ. G.S. Kirk, *Myth*, σ. 185.

3. Κατὰ τον Κυριαζόπουλο ὁ μῦθος ἀποτελεῖ «τὴν πρώτην ἀνθρωπολογικὴν παράστασιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων» (*Ἡ πολιτικὴ θεοσκεία τῆς Ἑλλάδος*, σ. 10-11).

4. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ἥθος*, σ. 27-28. Πβ. *Ἡ πολιτικὴ θεοσκεία τῆς Ἑλλάδος*, σ. 18· «Ἡ Δελφικὴ Ἀμφικτιονία καὶ ὁ Ο.Η.Ε.», σ. 16. Για τὴν ἔκταση τῆς λατρείας του Απόλλωνα στὴ Μ. Ἀσία βλ. H.W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor* (London-Sydney-Dover, New Hampshire: Croom Helm, 1985). Ὁ Κυριαζόπουλος υιο-

υπερασπιζόμενος τα τοπικά του συμφέροντα, ο Απόλλων θα ταχθεί με το μέρος των Τρώων και όχι των Αχαιών, όπως φαίνεται απο τα χωρία που παραθέτει ο Κυριαζόπουλος απο την *Ίλιάδα*, για να συνάψει αργότερα στενούς δεσμούς με τους Έλληνες που ήλθαν στη Μ. Ασία μετά τα Τρωϊκά και μαζί με τους εγχώριους βρέθηκαν πτωχοί και ανυπεράσπιστοι στο έλεος της αυταρχικής συμπεριφοράς αριστοκρατικών γενών, στην κατοχή των οποίων βρισκόταν η καλλιεργήσιμη γη¹. Οι άκληροι γηγενείς και οι επήλυδες, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν κοινά προβλήματα επιβίωσης, ενώθηκαν θρησκευτικά στο πρόσωπο του Απόλλωνα και τον ανάγκασαν να τους συμπαρασταθεί και να συνδέσει την πορεία του με το κοινωνικό και πολιτικό τους μέλλον. Εφόσον οι καταπιεσμένοι ακτήμονες αποτέλεσαν το φυτώριο απο το οποίο προήλθε στην Ιωνία η αστική τάξη, που συνέβαλε αποφασιστικά στη δημιουργία δημοκρατικών πολιτικών σχημάτων, γίνεται κατανοητό γιατί και ο Απόλλων προβλήθηκε ως ο «θεῖος ἐγγυητής τοῦ ἀστικοῦ ἔθους»² και του δημοκρατικού φρονήματος.

Με τη μεταφορά του στη μητροπολιτική Ελλάδα από απόδημους που ξαναγύρισαν στο πάτριο έδαφος ο «Λυκηγενής»³ θεός συνδέθηκε, όπως επισημαίνεται από τον Κυριαζόπουλο, με την πόλιν των Αθηνών, ώστε οι Αθηναίοι να θεωρήσουν όχι τον Δία, αλλά τον Απόλλωνα ως πρόγονο και προστάτη τους, εκδήλωσε εύνοια προς το δήμο και τους αγώνες του και τελικά εγκαταστάθηκε στους Δελφούς, αφού πρώτα έγινε κύριος του αρχαίου μαντείου της Γης, το οποίο βρισκόταν στην ίδια περιοχή, φονεύοντας τον Πύθωνα, το φοβερό τέρας που το φρουρούσε⁴. Ο Κυριαζόπουλος αξιοποιώντας μαρτυρίες από αρχαίες πηγές φρονεί ότι η νίκη του θεού επί

θετεί την άποψη εκείνη που υποστηρίζει ότι ο Απόλλων ήλθε στην Ελλάδα από την Ανατολή. Για τη θέση ότι ο Απόλλων ήταν αρχαϊκή θεότητα και ήλθε στην Ελλάδα από το Βορρά βλ. π.χ. L. R. Farnell, *The Higher Aspects of Greek Religion: Lectures Delivered at Oxford and in London in April and May 1911* (1912: rpt., New York: AMS Press, 1980), σ. 15· του ιδίου *Outline-History of Greek Religion* (1921: rpt., Chicago: Ares Publishers, 1974), σ. 25-26. Ο W. Burkert επίσης διατείνεται (*Αρχαία Έλληνική Θρησκεία*, σ. 309) ότι το όνομα «Απόλλων» δεν προέρχεται από τη λυκική γλώσσα και ότι από τις μαρτυρίες που διαθέτουμε δεν αποδεικνύεται η μη ελληνική προέλευση του θεού.

1. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ήθος*, σ. 28.

2. *Όπ.π.*, σ. 29. Πβ. «Η Δελφική Ἀμφικτιονία και ὁ Ο.Η.Ε.», σ. 15.

3. Επίθετο που προσγράφεται από τον Ὅμηρο στον Απόλλωνα (*Ίλ.* Δ. 101, 119) και σημαίνει κατ' άλλους «ὁ γεννηθεὶς ἐν Λυκίᾳ» (LSJ, s.v. *Λυκηγενής*)· Ἰ. Δ. Σταματάκος, *Λεξικὸν ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*, s.v. *Λυκηγενής*) και κατ' άλλους «φωτογενής, ὁ γεννηθεὶς ἐν τῷ φωτί» (Π. Λορεντζάτος, *Ὅμηρικὸν λεξικὸν*, s.v. *λυκηγενής*)· Ἰ. Πανταζίδης, *Λεξικὸν ὁμηρικόν*, s.v. *ΛΥΚΗΓΕΝΗΣ*), άποψη που ακολουθεῖ και η μεταφράστρια της *Ίλιάδος* Ὁ. Κομνηνοῦ-Κακριδῆ (έκδ. «Ἰ. Ζαχαρόπουλος»).

4. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ήθος*, σ. 30-31.

του Πύθωνα συμβολίζει τη νίκη των θρησκευτικών οπαδών του Απόλλωνα στον αγώνα τους κατά του δυναστικού οίκου¹ ο οποίος δέσποζε στην Κρίσα—σημαντική πόλη κατά την αρχαϊκή εποχή², κτισμένη μεταξύ των Δελφών και του κόλπου της Ιτέας— και είχε υπό τον έλεγχό του το πέρασμα του Παρνασσού, που οδηγούσε απο τη Θεσσαλία και τη Βοιωτία προς τον Κορινθιακό κόλπο. Με την έναρξη της εξάπλωσης του ελληνισμού στη Δύση το πέρασμα αυτό προσέλαβε μεγάλη σπουδαιότητα, αφού ήταν ο χώρος διέλευσης όσων επιθυμούσαν να μεταβούν στην Κίρρα, το επίγειο της Κρίσας, και να αποπλεύσουν από εκεί προς τα ιταλικά παράλια. Το γεγονός ότι το λιμάνι της Κίρρας υπήρξε, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Κυριαζόπουλος³, ορμητήριο αποδημίας, εξηγεί γιατί και ο Απόλλων συνδέθηκε με το κίνημα του αποικισμού⁴ προσφέροντας τις πολύτιμες συμβουλές και οδηγίες του στα πλήθη των εκπατριζομένων. Η συμβολή του Μαντείου των Δελφών στην αποστολή και ίδρυση αποικιών, με αποτέλεσμα την άρση πολλών προβλημάτων που δημιουργούσε ο υπερπληθυσμός⁵, φανερώνει την ανταπόκριση του κυριότερου θρησκευτικού ρεύματος της αρχαι-

1. Όπ.π. σ. 31-32. Πβ. «Η Δελφική Ἀμφικτιονία καὶ ὁ Ο.Η.Ε.», σ. 16. Μια ἀλλη ενδιαφέρουσα ἐρμηνεία γιὰ τὸν Πύθωνα βλ. P. Decharme, *Mythologie de la Grèce antique*, σ. 104-105 (ἐλλ. μτφρ. σ. 152-153). Γιὰ τὶς διαφορὰς ἐκδοχὰς τοῦ μύθου τοῦ Ἀπόλλωνα ἐναντίον τοῦ Πύθωνα στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς βλ. J. Fontenrose, *Pythion: A Study of the Delphic Myth and its Origins* (Berkeley, Los Angeles, London: 1959· rpt., University of California Press, 1980), σ. 13-22.

2. Σημαντικὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς Κρίσας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κορινθιακὸς κόλπος ὀνομαζόταν κατὰ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ «Κρισαῖος κόλπος» (βλ. π.χ. Θουκ. I. 107.3). Ἡ Κρίσα καταστράφηκε, ὡς γνωστὸν, περὶ τὸ 590 π.Χ., με τὴ λήξη τοῦ Ἀΐ ἱεροῦ πολέμου. Γιὰ περισσότερὲς πληροφορίες βλ. π.χ. J. Jannoray, «Krisa, Kirra et la première guerre sacrée», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 61 (1937), 33-43· G. Forrest, «The First Sacred War», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 80 (1956), 33-52· H. W. Parke, *Greek Oracles* (London: Hutchinson University Library, 1967), σ. 63-66 (ἐλλ. μτφρ. Ἀ. Βοσκοῦ: H.W. Parke, *Τὰ ἑλληνικὰ μαντεῖα*, Ἀθήνα: Μ. Καρδαμίτσα, 1979, σ. 78-82).

3. Βλ. *Λόγος καὶ ἦθος*, σ. 32. Πβ. «Η Δελφική Ἀμφικτιονία καὶ ὁ Ο.Η.Ε.», σ. 16.

4. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Δελφικοῦ θεοῦ με τὸν ἀποικισμό βλ. ἐνδεικτικὰ A.S. Pease, «Notes on the Delphic Oracle and Greek Colonization», *Classical Philology*, 12 (1917), 1-20· H.W. Parke, D.E.W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford: B. Blackwell, 1956), Vol. I, σ. 49-81· W. G. Forrest, «Colonization and the Rise of Delphi», *Historia*, 6 (1957), 160-175, ὅπου προβάλλεται, μεταξύ ἄλλων, ἡ θέση ὅτι στὶς ἀρχὲς «ο ἀποικισμὸς ἦταν πολὺ περισσότερο υπεύθυνος γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν Δελφῶν, παρὰ οἱ Δελφοὶ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀποικισμοῦ» (σ. 174)· I. Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece* (Leiden - New York - Kobenhavn - Köln: E. J. Brill, 1987), κυρίως σ. 1-91.

5. Ὁ Ἀπόλλων «ῥύθμισε», κατὰ τὸν Κυριαζόπουλο, «τὰ δημογραφικὰ προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ» («Η Δελφική Ἀμφικτιονία καὶ ὁ Ο.Η. Ε.», σ. 16).

ας Ελλάδας σε κοινωνικά αιτήματα της εποχής, και ιδιαίτερα στο αίτημα για κοινωνική ισορροπία και σταθερότητα.

Το Μαντείο όμως των Δελφών δεν περιορίστηκε μόνο στην καθοδήγηση των επίδοξων μεταναστών, αλλά ασκούσε επιρροή και στο δημόσιο βίο πολλών ελληνικών πόλεων, αφού συχνά επικύρωνε νομοθεσίες¹, που εξασφάλιζαν τους όρους για δημοκρατικότερες και δικαιότερες συνθήκες διαβίωσης, και με τους χρησμούς του κατεύθυνε, ως ένα βαθμό, πράξεις και ενέργειες πολιτικών ανδρών, οι οποίοι απευθύνονταν στον Απόλλωνα και ζητούσαν τη βοήθειά του προκειμένου να διευθετήσουν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο διακρατικές και άλλες υποθέσεις των πολιτειών τους. Από τις αρχές μάλιστα του βου π.Χ. αιώνα, όταν κηρύσσεται ιερός και απαραβίαστος ο χώρος των Δελφών κάτω από την προστασία της Δελφικής Αμφικτυονίας και ο Αμφικτυονικός σύνδεσμος ανέρχεται στο προσκήνιο της ιστορίας, το Δελφικό Μαντείο αναπτύσσει τόσο έντονη πολιτική δραστηριότητα, όπως συμπεραίνει ο Κυριαζόπουλος από τα διάφορα στοιχεία που παραθέτει², ώστε ο Απόλλων να εμφανίζεται, κατά τη γνώμη του, «ὡς ρυθμιστὴς τῆς πολιτικῆς καταστάσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα»³. Η κατάλυση της πολυκρατικής δομής του αρχαίου ελληνικού κόσμου από τους Μακεδόνες το 338 π.Χ. σήμανε και την αρχή της παρακμής του περιώνυμου μαντείου. Η προσφυγή στον Απόλλωνα για ζητήματα του ιδιωτικού κυρίως βίου, κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους⁴, στερήσε από τους Δελφούς τη δύναμη και το κύρος τους.

1. Βλ. «Ἡ Δελφικὴ Ἀμφικτυονία καὶ ὁ Ο. Η. Ε.», σ. 17. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. π.χ. Μ. Ρ. Nilsson, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας*, μτφρ. Α. Παπαθωμοπούλου (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, 1977²), σ. 201-202. Το αγγλικό πρωτότυπο φέρει τον τίτλο *A History of Greek Religion* (Oxford: Clarendon Press, 1949²).

2. Βλ. σχετ. *Λόγος καὶ ἦθος*, σ. 34-37. Από όσα αναφέρει ο Κυριαζόπουλος συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι χρησμοί του Απόλλωνα, οι οποίοι αφορούσαν τα δημόσια πράγματα, απηχούσαν πολλές φορές τις προθέσεις και τις επιθυμίες της Δελφικής Αμφικτυονίας, που κατόρθωνε, όταν το υπαγόρευαν τα συμφέροντά της, να θέτει υπό τον έλεγχο της το Δελφικό ιερατείο. Για την πολιτική δραστηριότητα του Δελφικού Μαντείου βλ. επίσης R. Flacelière, *Μάντεις καὶ μαντεῖα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, 'Τὶ πρέπει νὰ ξέρω, 40', μτφρ. Α. Δημητρίου (Ἀθήνα: Ἐκδότῆς Ἰ.Ν. Ζαχαρόπουλος, 1964), σ. 77-92. Το γαλλικό πρωτότυπο φέρει τον τίτλο *Devins et oracles Grecs* (Paris: Presses Universitaires de France 1965).

3. *Λόγος καὶ ἦθος*, σ. 35. Για την αντίθετη άποψη βλ. J. Fontenrose, *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations with a Catalogue of Responses* (Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1978), σ. 239.

4. Για το Δελφικό ιερό κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο βλ. π.χ. H.W. Parke, D. E.W. Wormell, *The Delphic Oracle*, Vol. I, σ. 244-291.

Στηριζόμενος σε ιστορικές γνώσεις, αλλά και στο φιλοσοφικό του αισθητήριο ο Κυριαζόπουλος θα θεωρήσει τον Δελφικό θεό ως τον πρώτο κήρυκα του ελληνικού ανθρωπισμού, που εκδηλώνεται αρχικά ως καταδίκη της τάσης των αριστοκρατών να συμπεριφέρονται σαν να ήταν θεοί¹. Θα δείξει ακόμη πως η απολλώνεια αποδοκιμασία της υπερβολής, σε κάθε της μορφή, ήταν συνάρτηση σημαντικών κοινωνικο-πολιτικών γεγονότων, που συντελέστηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την εποχή της ακμής του θεού. Θα αποκαλέσει, τέλος, τον Απόλλωνα θεό της ελευθερίας² προσφέροντας μια ικανοποιητική ερμηνεία γι' αυτή του την άποψη.

Η γέννηση του θεσμού της πόλεως³ και η διεύρυνση της κοινωνίας των πολιτών, ύστερα από σκληρές και μακροχρόνιες συγκρούσεις μεταξύ των αριστοκρατών και των ανθρώπων του δήμου, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση μιας νέας ηθικής, που απαιτούσε, μεταξύ άλλων, την πάταξη του πνεύματος της ύβρεως⁴ και την κατάργηση της αυθεντίας στο πρόσωπο του ανθρώπου. Ο ερχομός της δημοκρατίας υποχρέωσε τους ευγενείς να πκύσουν να επιδεικνύουν αλαζονεία και αυταρχισμό και να συνειδητοποιήσουν ότι, ως πεπερασμένα όντα, δεν έχουν το δικαίωμα να συμπεριφέρονται κατά τον αυθαίρετο τρόπο των αθάνατων θεών. Το αίτημα για σαφή διάκριση μεταξύ θνητών και αθανάτων, το οποίο εξέφραζε τον ανερχόμενο κοινωνικά και πολιτικά δήμο, θα τεθεί για πρώτη φορά, όπως παρατηρεί ο Κυριαζόπουλος⁵, από τον θεό του φωτός στην *Ίλιάδα* (E 440-442). Αν ο Διομήδης, ο γιος του αριστοκράτη Τηδέα, λησμονώντας την ανθρώπινη φύση του, επιχείρησε να εναντιωθεί στη βούληση του Απόλλωνα, ο αστικός θεός θα προσπαθήσει να τον συνεντίσει δηλώνοντας κατηγορηματικά πως άλλη είναι η γενιά των αθάνατων θεών και άλλη των ανθρώπων που περπατούν πάνω στη γη, επιβάλλοντας έτσι «ως θεμελιώδες καθήκον την αὐτεπίγνωσιν τοῦ θνητοῦ χαρακτηῆρος τῆς ὑπάρ-

1. Βλ. *Λόγος και Ἥθος*, σ. 29.

2. *Όπ.π.*, σ. 38.

3. Για τη γέννηση, την ανάπτυξη και τη φύση της πόλεως βλ. ενδεικτικά V. L. Ehrenberg, "When Did the Polis Rise?" *The Journal of Hellenic Studies*, 57 (1937), 147-159· L. H. Jeffery, *Archaic Greece: The City-States c. 700-500 B. C.* (New York: St. Martin's Press, 1976)· M. B. Sakellariou, *The Polis - State: Definition and Origin* (Athens: Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, 1989)· V.P. Papanikolaou, "The Polis: The Nature of the Political Community", στον τόμο *Urbanization and Values*, ed. by G. F. McLean and J. Kromkowski (Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 1991).

4. Για την έννοια της ύβρεως βλ. π.χ. C.M. Bowra, *The Greek Experience* (1957· London: Cardinal edition by Sphere Books Ltd., 1973), σ. 106-107· L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece* (1962· rpt., Stanford, California: Stanford University Press, 1966), σ. 71 κ.ε., 104-107, 137-144.

5. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ἥθος*, σ. 29. Πβ. *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας*, σ. 81.

ξεως»¹ και τη συναίσθηση των ορίων της ανθρώπινης φύσης. Ως προτροπή για συνειδητοποίηση της θνητής φύσης του ανθρώπου θα πρέπει να εννοηθεί, σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο, και η παραίνεση «γνώθι σαυτόν», που ήταν γραμμένη στην είσοδο του Μαντείου των Δελφών². Η θνητότητα, κοινό γνώρισμα όλων των ανθρώπων, υπήρξε ουσιαστική προϋπόθεση της απαίτησης για πολιτική ισότητα και αποτέλεσε, κατά τη γνώμη του, «τὸ πολιτικὸν πλαίσιον τῶν ἠθικῶν μέτρων διαγωγῆς»³.

Η δημιουργία και η πολιτική άνοδος της μεσαίας τάξης⁴, αρχικά στα ιωνικά κέντρα και στη συνέχεια στη μητροπολιτική Ελλάδα, επέβαλαν, σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο, τον παραμερισμό των ακραίων και διασπαστικών στοιχείων από την περιοχή των κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων και την καταξίωση της μετριοπάθειας («μέτρον ἄριστον») σε όλες τις εκδηλώσεις της ιδιωτικής και της δημόσιας ζωής⁵. Εφόσον ο Απόλλων συνδέθηκε με την τάξη αυτή από τις πρώτες στιγμές της ανάδυσής της στον κοινωνικό χώρο, ήταν επόμενο να ενστερνισθεί τις ηθικές της αρχές και να εμφανισθεί έτσι ως ο θεός υποστηρικτής της τήρησης του μέτρου και της αποφυγής της υπερβολής («μηδὲν ἄγαν»). Ο Δελφικός όμως θεός δεν πρόσφερε ηθική μόνο συμπαράσταση στη μεσαία τάξη, η οποία διασφάλιζε την ισορροπία και τη σωτηρία της πόλεως, αλλά και υλική, αφού επανειλημμένα, όπως επισημαίνει ο Κυριαζόπουλος⁶, δάνεισε χρήματα σε σημαντικά πολιτικά πρόσωπα που αγωνίζονταν για την ανατροπή τυραννικών καθεστώτων και υπέρ των συμφερόντων του δήμου. Η αποδοκιμασία της άμετρης και ακραίας συμπεριφοράς από τον Απόλλωνα είναι εμφανής, κατά τον Κυριαζόπουλο⁷, και στην *Ίλιάδα* (Ω 22-54), όπου ο θεός επικρίνει τους ουράνιους συναδέλφους του, επειδή ανέχονται να κακο-

1. *Λόγος και Ήθος*, σ. 29.

2. *Όπ.π.* σ. 29-30. Πβ. *Η πολιτική θερησκεία τῆς Ἑλλάδος*, σ. 60. *Πολιτικά αίτια τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, σ. 53.

3. *Λόγος και Ήθος*, σ. 30.

4. Ο Κυριαζόπουλος τάσσεται υπέρ της άποψης εκείνης που υποστηρίζει την ύπαρξη μεσαίας τάξης στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, κατά την εποχή της ακμής τους, άποψη που ενισχύεται και από όσα σχετικά με αυτό το θέμα αναφέρονται από τον Αριστοτέλη (βλ. π.χ. *Πολ.* 1295 b 1-5, 1296 a 8-11). Για την αντίθετη άποψη βλ. M.I. Finley, *Politics in the Ancient World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), σ. 11.

5. Γι' αυτές και άλλες συνέπειες της άνοδου της μεσαίας τάξης στην περιοχή της κοινωνικής ηθικής βλ. π.χ. *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας*, σ. 79-82. *Πολιτικά αίτια τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, σ. 48-51.

6. Βλ. σχετ. *Λόγος και Ήθος*, σ. 35. Πβ. «Ἡ Δελφική Ἀμφικτιονία καὶ ὁ Ο.Η.Ε.», σ. 17.

7. *Όπ.π.*, σ. 29. Πβ. *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας*, σ. 84. *Πολιτικά αίτια τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, σ. 51.

ποιείται από τον σκληρό και γεμάτο πάθος Αχιλλέα το νεκρό σώμα του Έκτορα. Εκθειάζοντας τη μετριοπάθεια και το μέτρο ο Απόλλων συνέβαλε αποφασιστικά στην εξημέρωση των ανθρώπινων ηθών και στην καλλιέργεια του κοινοτικού πνεύματος και αναδείχθηκε σε σκαπανέα του πολιτικού ανθρωπισμού¹, του ανθρωπισμού δηλαδή που γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στα πλαίσια του πολιτισμού της πόλεως.

Στην αρχαία Ελλάδα η πίστη ότι η πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων κατευθύνεται από τους θεούς ή την τύχη υποχώρησε από τη στιγμή που εγκαθιδρύθηκαν δημοκρατικά πολιτεύματα και η εξουσία περιήλθε στα χέρια του δήμου². Συμμετέχοντας στη διαχείριση των κοινών ο πολίτης απόκτησε αυτοπεποίθηση, αλλά και αίσθημα ευθύνης, αφού συναισθανόταν ότι οι αποφάσεις και η ψήφος του είχαν καθοριστική σημασία τόσο για το παρόν και το μέλλον της πόλεως, όσο και για την προσωπική του ευημερία. Σχηματίστηκε έτσι η εντύπωση ότι ο συγκεκριμένος κάθε φορά άνθρωπος, και όχι ανεξέλεγκτες δυνάμεις πίσω από αυτόν, ήταν υπεύθυνος για τις πράξεις του. Η αβεβαιότητα ασφαλώς για τη μελλοντική έκβαση σημαντικών υποθέσεων του δημόσιου ή ιδιωτικού βίου, ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιστάσεις, οδήγησε συχνά πόλεις και μεμονωμένα άτομα στο ιερό των Δελφών, προκειμένου να πληροφορηθούν τι πρόκειται να συμβεί και πώς πρέπει να ενεργήσουν. Ποια στάση τήρησε ο «θεός ιδρυτής της μελλοντολογίας»³; Αντιστρατεύθηκε μήπως το κυρίαρχο φρόνημα της εποχής, σύμφωνα με το οποίο ο άνθρωπος είναι ο δημιουργός της μοίρας του και της ιστορικής του πορείας; Κατά τον Κυριαζόπουλο ο Απόλλων όχι μόνο δεν εναντιώθηκε στο φρόνημα αυτό, αλλά υπήρξε «ό θεός της ελευθερίας, έφ' όσον έθετε την ευθύνην διά τὰ μέλλοντα εις την φρόνησιν και τὸν ἀνάλογον τρόπον διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων»⁴. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά από τον Ηράκλειτο, «ό άναξ, οὐ τὸ μαντεῖόν έστι τὸ έν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλά σημαίνει» (DK 22 B 93), πράγμα που συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Κυριαζόπουλο, ότι η σκόπιμη ασάφεια του θείου λόγου «μετέθετε την ευθύνην τῆς πράξεως εις τὸν ἄνθρωπον»⁵. Οι

1. Για τη συμβολή του Απόλλωνα στην κατάκτηση του ανθρωπισμού βλ. π.χ. L.R. Farnell, *Outline - History of Greek Religion*, σ. 78· W. Schadewaldt, *Ο θεός τῶν Δελφῶν και ἡ ιδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ* (Διάλεξις γενομένη τῇ 14ῃ Μαΐου τοῦ 1964 ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν και ἐπεξεργασίαν τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου (*Der Gott von Delphi und die Humanitätsidee*) ὑπὸ Κ. Ἰ. Μερντίτου (Ἐν Ἀθήναις, 1966), σ. 18 κ.ε.· Χ. Καροῦζος, *Δελφοί* (Ἀθήνα: Ἑρμῆς, 1974), σ. 23.

2. Βλ. σχετ. *Λόγος και ἦθος*, σ. 38-39.

3. Ὀπ.π., σ. 44. Πβ. «Ἡ Δελφική Ἀμφικτιονία και ὁ Ο. Η. Ε.», σ. 17.

4. Ὀπ.π., σ. 38.

5. Ὀπ.π., σ. 42.

χρησμοί δηλαδή του Απόλλωνα δε δέσμευαν και δεν καθήλωναν την ανθρώπινη σκέψη, αλλά απαιτούσαν όλη την κριτική της ικανότητα για την ερμηνεία τους, με αποτέλεσμα το άτομο να αποφασίζει και να δρα ελεύθερα στηριζόμενο στην κρίση, στη φρόνηση και στην οξυδέρκειά του.

Αυτές κυρίες και κύριοι ήταν σε γενικές γραμμές οι απόψεις του Σπ. Κυριαζόπουλου για τον Ηρακλή, το σύμβολο του δήμου, και τον Απόλλωνα, τον θεό του αστικού ήθους. Τότε, ως φοιτητές, μας συνέπαιρναν, αφού μάλιστα ο αείμνηστος δάσκαλος διέθετε σπάνια πειστικότητα επιχειρημάτων. Τώρα, μετά τόσα χρόνια, εγείρονται βέβαια κάποιες αμφιβολίες ως προς την απόλυτη ορθότητα επιμέρους υποθέσεων και συμπερασμάτων. Γεγονός όμως παραμένει ότι οι απόψεις αυτές συνιστούν συμβολή στην προσέγγιση και κατανόηση ενός μέρους της αρχαίας ελληνικής θρησκείας και μυθολογίας.

---

* Στα παραθέματα καθώς και στους τίτλους βιβλίων και άρθρων ακολουθείται ο τρόπος γραφής των συγγραφέων τους.

Vasiliki P. Solomou-Papanikolaou
University of Ioannina

THOUGHTS AND IDEAS ABOUT HERACLES AND
APOLLO BY S.D. KYRIAZOPOULOS*

(Summary)

S.D. Kyriazopoulos (1932-1977), Professor of Philosophy at the University of Ioannina, had a special interest in the ancient Greek world. Among the many subjects that attracted his attention were aspects of heroic and divine mythology. In this area he offers, among other things, a radical interpretation for the hero Heracles and the god Apollo.

According to Kyriazopoulos Heracles is the central figure in a group of amazing men, who considered it their duty to fight for a better way of life. Heracles becomes the personification of the rising *dēmos* in the struggle against the Mycenaean ruling class. The animals that Heracles killed represent the destruction of the totem emblems of the many different dynasty households of the Mycenaean world. The reason that Heracles could destroy the emblems of Mycenaean power was the loss of the monopoly of the copper by the ruling class and the widespread dissemination of the cheaper iron for weapons. These conclusions and other details are grounded on archaeological findings, literary sources and contemporary research.

For Kyriazopoulos, Apollo is the first messenger for Greek humanism which in its initial stage was manifested as a condemnation of the attitudes of the aristocrats who behaved as gods and had the tendency toward *hybris* or arrogance. Apollo was the god for civic morality, since he was connected with the emerging middle class, which managed to participate in the conduct of public affairs and, as a consequence, adopted its moral principles of measure, moderation and "nothing in excess". Apollo is the god of liberty. The ambiguity in his divinations was enough that the individual had to make the final decision. From this point of view he did not oppose the spirit of the political civilization of Greece, according to which man was to create his own destiny.

* This paper was presented at the "Scientific Meeting in Memory of S.D. Kyriazopoulos" (Friday, 24 of November 1995), organized by the Section of Philosophy of the Faculty of Arts, University of Ioannina.